

«KUTADGU BİLİĞ» VE «ALTUN YARUK»*

Ethem R. TENİŞEV

Çev. Hüseyin HACIOĞLU*

Orta Asya Türk yazı dilinin en büyük eseri olan *Kutadgu Bilig* anıtı, *d* yerine peltek diş ünsüzü *œ* ile *Ŷutaœęu Bilig* olması gerektiği hâlde, geleneksel olarak *Kutadgu Bilig* diye adlandırılmaktadır.

Sebebi, eserin ilk olarak, *œ* sesini yansıtmayan Uygur alfabesiyle yazılmış olan Herat nüshasının ele geçirilmesidir. Uygur alfabesinde bu ses *d* (~*t*) ile gösterilir.

İlk bilimsel çalışma Herat nüshası üzerinde yapıldığından, ilim âleminde de yukarıda bahsedilen adıyla tanınmıştır. Öteki iki nüsha, yani Kahire ve Fergana yazmaları Arap alfabesiyle yazılmıştır. *œ* dilinde yazılan bu yazmalar, ilim âlemine Herat yazmasından sonra girmiştir. Sonradan yapılan ilâveleri saymazsak, Kahire ve Fergana yazmaları anıtın dilini tam ölçülerde yansıtmaktadır.

Kutadgu Bilig'in yazarı Balasagunlu Yusuf, zamanına göre çok iyi öğrenim görmüş geniş bilgi sahibi bir kişidir. Alman doktor ve araştırmacı Otto Alberts, Yusuf'un gençlik yıllarında İbn Sina'nın takipçisi ve hatta öğrencisi olduğunu tahmin etmektedir.¹

Balasagunlu Yusuf, yoğun İslâmî öğreticilik içeren ünlü mesnevisini 1069-1070 yıllarında Kaşgar'da bitirmiştir. Onunla hemen hemen aynı zamanda Kaşgar yakınlarındaki Beşbalık adlı Uygur kentinde (bugünkü Urumçi kenti) rahip

-
- «Kutadgu bılığ» ı «Altun yaruk» *Sovetskaya tyurkologiya*, 1970/4, 24-31.
 - Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi emekli öğretim üyesi. (Not: Bu çeviri, sırasıyla Ercan Kun, Nihayet, Lefsen şahin ve Erdal Şahin tarafından denetlenmiştir.)
- 1 O. Alberts, Der Dichter des in uigurisch-türkischen Dialect geschriebenen Kudatku Bilik (1069-1070) ein Schuler des Avicenna *Archiv für Philosophie* Archiv für Geschichte der Philosophie, 14, NF, 7, 1901, 320-321.

Sıngku Seli Tutung, Türkçede kısaca *Altun Yaruk* diye anılan Budizm'in büyük sutrası *Suvarnaprabhâsa*'nın çevirisini yapmıştır.

Kutadgu Bilig ve *Altun Yaruk* eserleri aynı zamanda yazıldıkları için onların dilleri üzerindeki karşılaştırmalar, kanıtlayıcı özellik taşıyan bazı genellemelere olanak sağlamaktadır.

Böyle bir karşılaştırmanın, dilin tüm düzeylerini kapsaması gerekir. Fakat, fonetik düzeyde karşılaştırma yapmaktan şimdilik vazgeçilmelidir. Çünkü, Türkoloji her iki anıtın grafo-fonetik ve fonoloji sistemlerinin yeniden inşasında ve tasvirinde henüz inandırıcı deneyimden yoksundur. Bundan dolayı biz, sadece, bir ortak fonetik belirtiden söz etmek zorundayız: Bu belirtiyi aynı zamanda ayırıcı özellik olmaktadır. *Kutadgu Bilig*'in dılı **Œ** dilleri grubuna, *Altun Yaruk*'un dili ise *d* dilleri grubuna girer. Sentaks düzeyinde de karşılaştırma yapmak olanaksızdır: *Kutadgu Bilig* mesnevi tarzında yazılmış manzum bir eserdir, *Altun Yaruk* ise mensurdur, üstelik, Çince'den yapılmış bir çeviridir. Bundan dolayı orijinalin dil özelliklerini de yansıtmaktadır. Öyleyse, karşılaştırmadan önce her iki anıtın sentaks yapısı üzerinde ilâve incelemeler yapmak gerekir. Morfolojik düzey büyük bir hacim oluşturmaktadır, bundan dolayı onu tümüyle ele alıp incelemek bu durumda olanak dışıdır. Bundan dolayı, dil için en önemli olanı, yani L. V. Şçerba'nın² çok ince bir tarzda kaydettiği gibi, gramatik bağları ifade etme biçimlerini, yani sırf paradigmatik yönden isim ve fiil değişimi biçimlerini tahlil edeceğiz. Karşılaştırma *Kutadgu Bilig*'den alınan örnekler üzerine yapılmıştır.³

A. İsim çekimi

Burada isimlerin yalın şekli ile iyelik çekimleri ve hâllerdeki paralelizm ele alınmaktadır.

1. İsimlerin yalın hâl çekimi

Genitif hâli: n ile başlayan şekil: *-niñ||-niñ*; *datif hâli*: *-ğa||-ge*, *-ka||-ke*, runik yazıda olduğu gibi, gövdenin sonundaki sedalı ünsüzden sonra sedasız ünsüzle başlayan ek gelir, ya da bunun tersi olur; *akuzatif hâli*: *-ŷ||-g* şeklinde olup kendisinden önce ünlüler gelir. Bununla birlikte, bir de *-ni||-ni* şekli görülür. Kullanımlarında herhangi bir kural tespit edilememektedir; *lokatif hâli*: *-da||-de*, *-ta||-te* ekleriyle yapılır. Runik yazıda olduğu gibi, bazı durumlarda sedalı ünsüzle

2 L. V. Şçerba: O ponyatı smeşeniya yazıkov — "Izbrannie raboti po yazıkoznaniyu i fonetike". I Leningrad, 1958, 51.

3 R R Arat *Kutadgu Bilig* 1. Metin İstanbul, 1947, 2 Tercume Ankara, 1959; S E Malov *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti* Moskva-Leningrad, 1951, 240-289

başlayan ek, sedasızla biten gövdeye gelir, ya da bunun tersi olur: ablatif hâli: *-dın||-din, -tın||-tin*, bazen de *-dan||-den* ekleriyle çekimlenir. Ekin başlangıcı ve gövdenin sonu lokatif hâlinde olduğu gibidir; instrumental hâli: *-n* şeklinde görülür, ondan önce ünlüler gelir; komparatif hâli: *-ça||-çe* ekiyle oluşur.

İsimlerin, biraz önce gösterilen yalın hâlindeki çekim paradigması *Altun Yaruk*'ta saptanan biçimlerle özdeşdir.⁴ Fark sadece şu husustadır: *Kutadgu Bilig*'de akuzatif hâlin iki şekli, *-j||-g* ve *-m||-ni* vardır. *Altun Yaruk*'ta ise sadece *-j||-g* şekli bulunur.

2. İsimlerin iyelik hâlindeki çekimi

Genitif hâli: *-niñ||-niñ*; datif hâli: *-ka||-ke* (1. ve 2. şahıslar) ve *-iña||-iñe* (3. şahıs), 3. şahısta *-ka||-ke* türünde istisnalar görülebilir, yani 3. şahısta sıfır ekli gövdelerde olduğu gibi hiçbir şey eklenmeyebilir; *akuzatif hâli*: *-m||-ni* (1. ve 2. şahıslar), *-m||-in* kısaltılmış biçim ve *-im||-ini* tam olan biçim (3. şahıs); *lokatif hâli*: *-da||-de* (1. ve 2. şahıslar) ve *-nda||-nde* (3. şahıs); *ablatif hâli*: *-dın||-din* (1. ve 2. şahıslar) ve *-ndın||-ndin* (3. şahıs); *komparatif hâli*: *-ça||-çe* (1. ve 2. şahıslar) ve *-nça||-nçe* (3. şahıs). Bu paradigma, *Altun Yaruk* dilindeki aynıdır.

3. Ablatif anlamında lokatif

Ablatif hâli anlamında lokatif hâli biçimi, sıfır ekli gövdeden oluştuğu gibi iyelik biçimindeki gövdelerden de oluşur. Bu özellik, *Altun Yaruk*'un diline has olup runik yazılı anıtlardaki çok işlevli lokatif-ablatif hâlinin yansıması olarak değerlendirilmektedir.

B. Fiil çekimleri

Konu, zaman, kip, partisip ve gerundiumları içerir.

I. Bildirme kipi

1) *-dı||-di* + iyelik ekli geçmiş zaman. 2. şahısta şahıs-zaman ekleri *-diñ(ız)/-diñ(iz)*'dir.

2) *-mış||-miş* + yüklemlik eki. 3. şahısta *turur* yardımcı fiili eklenir.

3) *-r, -ar||-er, -ır||-ir, -ur||-ür, -yur||-yür* (ünlü ile biten gövdelerden sonra) + yüklemlik ekli geniş zaman. Dudak ünlüsü ile başlayan ek, kural olarak dudaksız olmayan ünlüden sonra gelir.

4) *-ğay||-gey* (tam biçim) ve *-ga||-ge* (kısaltılmış biçim) + yüklemlik ekli (istek nüanslı) gelecek zaman. *Kutadgu Bilig* ve *Altun Yaruk*'taki bildirme kipi

4 S E Malov, age, 187-198; E R Tenişev: *Grammatičeskij očerk drevnetuygurskogo yazıka po soçineniyu «Zolotoy blesk»* Doktora tezi. Leningrad, 1953.

biçimleri sadece bir ayrıntı dışında hemen hemen her şeyde özdeşleşirler: *Altun Yaruk*'ta gelecek-istek zamanının sadece tam biçimi kullanılmış, kısaltılmış biçimi ise yer almamıştır.

II. İstek kipi

Teklik 1. şahısta *-ayın||-eyin* (tam biçim) ve *-ay||-ey* (kısaltılmış biçim); çokluk 1. şahısta *-alım||-elim*'dir. *Altun Yaruk*'ta teklikte istek kipinin sadece tam biçimi kullanılmıştır.

III. Emir kipi

Burada biçim çeşitliliği 3. şahısta gözlemlenir: *-su||-sü* (kısaltılmış biçim), *-sun||-sün* (orta biçim), *-sunı||-süni* (tam biçim)'dir.

Her üç biçimin de işlev bakımından sınırlaması yoktur, birbirinin yerine kullanılabilir.

Altun Yaruk'ta emir kipi biçimlerinden sadece biri, yani orta biçimi görülür.

IV. Şart kipi

Şu şemaya göre oluşturulur: *-sa||-se* eki + yüklemlik eki. Seyrek olarak çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi iyelik ekli biçimlere de rastlanır. *Altun Yaruk* eserinde şart biçimi sadece bir tarzda yapılmıştır: *-sar||-ser* eki + yüklemlik eki.

V. Partisipler

1) Geçmiş zaman.

a) *-mış||-miş* ekiyle. Sık sık isimleşir, hâl ve iyelik eklerini alır;

b) *-duŝ||-dük, -tuŝ||-tük* ekiyle. İsimleşmeye meyillidir, hâl ve iyelik eklerini alır.

2) Şimdiki zaman.

a) *-gli||-gli* ekiyle,

b) *-galır||-gelir* ekiyle,

c) *-guluŝ||-gülük* ekiyle,

ç) *-gan||-gen* ekiyle,

d) *-daçı || -deçi* ekiyle.

3) Gelecek zaman.

Çoğu hâllerde *-r, -ar||-er, -ır||-ir, -ur||-ür, -yur||-yür* ekleriyle yapılır.

Kutadgu Bilig ile *Altun Yaruk*'taki partisip biçimlerini karşılaştırdığımızda

büyük farklılık görmekteyiz. Bu farklılık şundan ibarettir: *-yuk*||*-yük* (geçmiş zaman partisipi) ve *-ğma*||*-gme* (şimdiki zaman partisipi) biçimleri *Altun Yaruk* diline özgü biçimlerdir. Bunlar, *Kutadgu Bilig*'in dilinde kullanılmamıştır. Şimdiki zaman anlamındaki *-gan*||*-gen* partisipi *Kutadgu Bilig*'de görülür, *Altun Yaruk*'ta ise bu biçime rastlanmaz.

VI. Gerundiumlar

- a) *-p*, *-ıp*||*-ip*, *-up*||*-üp* ekiyle,
- b) *-a*||*-e*, *-ı*||*-i*, *-u*||*-ü* ekiyle,
- c) *-ğınça*||*-ginçe* ekiyle,
- ç) *-galı*||*-geli* ekiyle,
- d) *-madın*||*-medin* ekiyle.

Gerundium biçimleri her iki anıtta da tamamıyla özdeştir.

Eserlerin sözcük varlığını değerlendirmeye geçerken, her şeyden önce zamirleri ve sayıları ele almak gerekir, çünkü bunlarda leksik belirtiler gramer belirtilerinden daha üstündür.

A. Zamirler

1) Şahıs zamirleri

Basit çekimler:

Datıf: *maña*, *saña*, *aña*, *bizke*, *sizke*,

Lokatıf: *mende*, *sende*, *anda*, *bizde*, *sizde*,

Ablatıf: *mendin*, *sendin*, *andın*, *bizdin*, *sizdin*.

Birleşik (ikili) çekimler:

Datıf: *mañar*, *sañar*, *añar*, *biziñe*, *siziñe*,

Lokatıf: *meniñde*, *seniñde*, *anıñda*, *biziñde*, *siziñde*,

Ablatıf: *meniñdin*, *seniñdin*, *anıñdın*, *biziñdin*, *siziñdin*.

Olası olumsuz biçimi: *seniñsiz*.

2) İşaret zamirleri

	Basit çekimler	Birleşik (ikili) çekimler
Datıf	<i>muña</i> ,	<i>muñar</i> ,
Lokatıf	<i>munda</i> ,	<i>muniñda</i> ,
Ablatıf	<i>muhdın</i> .	<i>Muniñdın</i> .

3) Soru zamirleri

Basıt çekimler		Birleşik (ikili) çekimler
Datıf	kimke,	kimñke,
Lokatıf	kimde,	kimñde
Ablatıf	kimdin.	Kimiñdin.

4) Dönüşlüler: öz, etöz, kentü

Birleşik (ikili) çekimler:

Datıf: özüñke,

Lokatıf: özüñde,

Ablatıf: özüñdin.

Birleşik (ikili) çekim.⁵ iki eser arasında sınır çizen bir özellik konumundadır: İkili çekim *Kutadgu Bilig*'de tüm zamır sistemi için söz konusu iken, *Altun Yaruk*'un dilinde kullanılmamaktadır.

B. Sayılar

Kutadgu Bilig'de miktar sayıları on sayısından itibaren, Sarı Uygurca dışında tüm çağdaş Türk dillerindeki gibi aynıdır. *Altun Yaruk* bundan farklı olarak, sonraki onluğa yaklaşma şeklindeki eski sayı sistemini korumuştur. *Kutadgu Bilig*'de sıra sayıları *-nçı||-nçi*, seyrek olarak da *-nç* yardımıyla yapılır. *Altun Yaruk*'ta ise bunun tersi söz konusudur. Her iki anıtın dilleri arasında fark, sözcük varlığının diğer türlerinde de, özellikle alıntı sözcüklerde dikkati çekmektedir: *Kutadgu Bilig*'de Arap ve Fars dillerinden, *Altun Yaruk*'ta ise Sanskrit, Çin, Soğut, Moğol dillerinden alıntı kelimeler bulunmaktadır.

Genel olarak iki eserin dili arasındaki farklar nedir?

1. Fonetik planda *Kutadgu Bilig* œ grubuna, *Altun Yaruk* ise *d* dilleri grubuna girer.

2. *Kutadgu Bilig*'de yalın hâldeki gövdelerde akuzatif hâlin iki çeşit eki *-g||-g* ve *-n||-ni* vardır. *Altun Yaruk*'ta ise sadece bir çeşit *-g | -g* eki bulunmaktadır.

3. *Kutadgu Bilig*'de istek nüanslı gelecek zamanı bildirmek için iki biçimden (*-gay||-gey*, tam olan biçim) ve (*-ğa||-ge*, kısaltılmış biçim) yararlanılmıştır. *Altun Yaruk*'ta ise sadece tam biçim kullanılmıştır.

4. *Kutadgu Bilig*'de istek kipinin teklik 1. şahsı, iki türlü ekle (*-aym||-eyin* ve *-ay||-ey*), *Altun Yaruk*'ta ise sadece (*-aym||-eyin*) ile yapılmıştır.

5. *Kutadgu Bilig*'de emir kipi üç çeşit ekle (*-su||-sü*, *-sun||-sün* ve

5 G F BLAGOVA: Tendentsı k uslojnenıyu tyurkskogo padejnogo sklonenıya *Voprosı yazıkoznaniya*, 1970/1, 60-81

-sun||-süni), *Altun Yaruk*'ta ise sadece bir ekle (-sun||-sün) yapılmaktadır.

6. *Kutadgu Bilig*'de şart kipi ekî -sa||-se'dır, *Altun Yaruk*'ta ise -sar||-ser'dır.

7. Partisipler kategorisinde gözle görülür farklılıklar vardır: *Kutadgu Bilig*'de -gan||-gen ekli şimdiki zaman partisipi vardır; *Altun Yaruk*'ta ise bu partisip yoktur, fakat onda da *Kutadgu Bilig*'de olmayan başka türlü iki partisip biçimi vardır: -gma||-gme ekli şimdiki zaman biçimi ve -yuk||-yük ekli geçmiş zaman biçimi.

8. *Kutadgu Bilig*'de zamir çekimi basit ve birleşik (ikili) olmak üzere iki türlü yapılmaktadır. *Altun Yaruk*'ta ise sadece basit biçimler kullanılmıştır.

9. Anıtlarda değişik sayı sistemleri, *Kutadgu Bilig*'de yeni. *Altun Yaruk*'ta ise eski sayı sistemi görülmektedir.

10. Anıtların sözcük varlığında alıntı sözcüklerin farklı kaynaklardan olmasından dolayı ortaya çıkan esaslı farklılıklar bulunmaktadır. Böylece *Kutadgu Bilig* ile *Altun Yaruk* karşılaştırıldıklarında şöyle bir sonuca varılabilir: Bu iki anıtın dilleri, bazı benzerlikler sergilemelerine karşın, birbirlerinden tamamen farklıdır. Açık söylemek gerekirse, *Kutadgu Bilig* ile *Altun Yaruk* birbirinden farklı iki dilde yazılmışlardır.

Altun Yaruk anıtının dili etnik prensiplere göre tam olarak Türk-Uygur⁶ dılı olarak belirlenmiştir. *Kutadgu Bilig*'de böyle belirtiler yoktur. Ve onun dilini Uygur dili olarak nitelemek için yeterli dayanak da yoktur. P. A. Jaubert,⁷ Á. Vámbéry⁸ ve N. İ. İl'minskiy⁹ zamanlarında *Kutadgu Bilig*'in dilini aşağıdaki çok basit bir nedenle Uygur dili saymışlardır. Uygurların, merkezî Asya'da kültürel alanda Türkçe konuşan halklar arasında en çok gelişmiş oldukları çoktan beri bilinmektedir. Seçkin ahlâkî ve felsefî bir eser olan *Kutadgu Bilig* ise Türk dili dünyasının doğu kesiminde yazılmıştır. Bu yüzden *Kutadgu Bilig*'in Uygurca yazıldığı düşünülmüştür. Aslında, asıl Uygurca metinler *Kutadgu Bilig*'den daha geç bulunup yayımlanmıştır. Başta bu görüşü W. Radloff¹⁰ da savunmuştur. Fakat F. W. K. Müller, A. le Coq, sonra da Radloff'un kendisi tarafından bulunan ve yayımlanan eski Uygur metinleri, Radloff'u bu anıtların dilini inceleme ve onu diğer eski Türk dilleriyle karşılaştırma uğraşısına götürmüştür. Eski Türk dillerinin o bilinen Radloff sınıflandırması böylece ortaya çıkmıştır. O, bu sınıflandırmasında

6 V V Radloff-S E Malov *Sivan naprahâsa (Sitra Zolotogo Bleska)* VII-VIII Sanktpeterburg, 1917, 674 (str 6-9)

7 P A Jaubert Notice d'un manuscrit turc en caracteres ouigours envoyé par M de Hammer à M Abel-Remusat *Journal Asiatique*, 6, 1825, 94-95

8 Á Vámbéry *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* Innsbruck, 1870, 1-9

9 N I İl'minskiy Vstupitel'noe çtenie v kurs turetsko-tatarskogo yazıka s prilozheniyami *Uçenno-zapıskı Kazanskogo universiteta za 1861 g Kazan'*, 1862, 28-30

10 W Radloff *K voprosu ob uygurah* Sanktpeterburg, 1893, 130

dil özelliklerine göre *Kutadgu Bilig*'in Kahire yazmasını karışık dillerin batı dalından, *Altun Yaruk* anıtını ise doğu dalından saymıştır.¹¹ Sınıflandırma ölçüsü olarak Radloff dil özelliklerini kullanmıştır, dolayısıyla vardığı sonuçlar gerçeğe uygun olup sadece bazı düzeltmeler gerektirmektedir.

Eski Türk dillerini isim gövdelerindeki $y \sim n \sim \emptyset$ uygunluğu orijinal fakat bir tek fonetik belirti esasına göre sınıflandıran daha sonraki çalışmalar bu konuda tek görüşte birleşilen bir çözüm getirmemiştir.¹²

y 'lı gövdeleri Karluk diline has özellik olarak sayabilmek için etnik ve dil yönünden ek incelemeler yapmak gerekmektedir.¹³

Sorunun çözümü konusunda yapıcı bir yaklaşım her hâlde *Kutadgu Bilig* anıtının dilini, hanedan belirtisine dayanarak Karahanlı-Uygur dili olarak belirtmekten ibarettir ki, bu suretle anıtın karışık dilde yazıldığı vurgulanmaktadır.¹⁴

Eğer bu terimin birinci kesimine etno-lengüistik bir içerik kazandırmak başarılabilirse, sorun çözülmüş olacaktır.

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf, lakabından anlaşıldığı gibi, çağdaş Kırgızistan'ın Çuy vadisinde bir yerde bulunan Balasagun kökenlidir. Balasagun ahalisi Türk dilinde konuşan bir halk idi. Karahanlılar da bu kökendir.¹⁵ Karahanlıların etnik temeli¹⁶ hususunda ileri sürülen pek çok varsayımlardan gerçeğe en yakın olanı V. V. Bartold tarafından dikkatle tanımlanmış Çigil varsayımdır. Bartold, yakın geçmişte Rusça çevirileri de yayımlanmış olan *On İki Ders*'inde şunları yazmaktadır: "Biz, Selçuk sultanı Melikşah'ın Maveräünnehr seferiyle ilgili hikâyeden, Karahanlıların askerî gücünü Çigillerin oluşturduğunu, Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzların Amu-Derya'dan Çin'e kadar uzanan alanlardaki bütün Türklere "Çigil" dediklerini öğreniyoruz. Bu olgu, Orta Asya'da Çigillerin politik önemlerini vurgular, ya da Karahanlılar hanedanının onların arasından çıktığını anlatır gibidir. Fakat Kaşgarlı Mahmud'da bu tahminleri destekleyen

11 W. Radvaları: *Alttürkische Studien IV* (*zvestiya imperatorskoy Akademii Nauk*, 1911, 325-326; *Alttürkische Studien. V.* (*zvestiya imperatorskoy Akademii Nauk*, 1911, 427-452.

12 A. v. Gabain.: *Alttürkisches Schrifttum SBAW*, 111, 1950, 21-22; D. SINOR: *Ön Turkish Buddhism in Central Asia KCSA*, 1, 1939, 393

13 A. M. ŞÇERBAK: *Grammatičeskij oçerk yazıka tyurkskih tekstov X-XI vv iz Vostočnogo Turkestana* Moskva-Leningrad, 1961, 23, 26-30

14 *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, Wiesbaden, 1959, 87-112, N A Baskarov: *Tyurkskie yazıki* Moskva, 1960, 170-178

15 V. V. Bartold: *Oçerk istorii Semireç'ya Soçineniya* 1/1, Moskva, 1963, 40-47; agy Balasagun *Soçineniya* 3, Moskva, 1965, 355-356

16 O. Pritsak *Die Karachaniden Der Islam*, 31, 1954, 21-22

hiçbir veri bulunamamıştır".¹⁷

Bütün bunları hesaba katarak biz yine de Kaşgarlı Mahmud'un *Divan'*ına başvuralım. Kaşgarlı Mahmud, Çigillerin (Isık-Köl yakınlarındaki) Barsgan'da, Taraz'da (şimdi Talas) ve Kaşgar'da¹⁸ yaşadıklarını söylemektedir. Onların kendi dilleri varmış.¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, bu dili Oğuzların y dilinden ve Bulgarlarla Suvarların z dilinden farklı kılan özelliğın, isimlerin ortasında ve fiil gövdelerinin sonunda yer alan dişler arası œ ünsüzü (ö) olduğunu açıklamaktadır.²⁰ İlginçtir ki, Kaşgarlı Mahmud, karşılaştırmalarında temel dil olarak Çigillerin dilini almaktadır. Bu da Karahanlılar devletinde ya Çigil halkının çoğunlukta olduğunu, ya da Çigil dilinin çoğunluğın kullandığı dil olduğunu kanıtlamaktadır. Madem ki *Kutadgu Bilig* œ ile karakterize ediliyor, anıtın dilini genel olarak Çigil-Uygur dili (onda Uygur kısmının varlığı şüphe götürmez) olarak nitelendirilebilir. Bu, yukarıda verilen karşılaştırmalardan da anlaşılmaktadır. Çigil dilinin, büyük ihtimalle, Karahanlılar devletinin esas resmi dili olmuştur.

O halde *Kutadgu Bilig'*ın dili, Türk orta çağının yapay yazın dili, Karahanlı halk konuşma dilinden farklı karışık bir dildir. Bu dilin kaynakları Orhon-Yenisey anıtlarının yazıldığı devirlere kadar uzanmaktadır. Runik Türk yazısının eski anıtları içerik bakımından bazen etraflı anlatım ve tarih yazımını da içeren, bazen de edebî eser niteliğini gösteren, ama ne de olsa mezar taşı yazıtlarıdır. Bu anıtların işlenmiş yazı dili, mezar taşı yazıtı olması dolayısıyla, 8. yüzyıl için bile biraz arkaik kalmaktadır. Görülen o ki, o uzak zamanlarda bile edebî dilin belli bir geleneği oluşmaya başlamış bulunmaktaydı. Bu gelenek, Uygurlar dahil, o dönemlerde Moğolistan'da bulunan pek çok Türkçe konuşan halk tarafından uygulanmıştır. Uygurlar, Doğu Türkistan'a göç ettikten sonra, önceki dil geleneğini koruyarak onun temelinde kendi yazı dillerini oluşturmuşlardır. Onların bu yazı dili, Radloff'un görüşüne göre, "tam olarak 8-10 yüzyıllar arasında ortaya çıkmış, sonra da artık manastırlarda hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılmıştır". Dilde bu asıl Uygur geleneği yeterince uzun zaman, tam olarak 18. yüzyılın başlarına kadar süre gelmiştir. Söz konusu dil daha 10. yüzyılda komşu Karahanlı devleti tarafından kabul edilmiş ve giderek yerli öğelerle birleşmiştir. Balasagunlu

17 V. V. Bartold. Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii. *Soubornik*, 5, Moskva, 1968, 71.

18 B. Atalay. *Divanı lügat-ı Türk tercümesi*, I, Ankara, 1939, 393-394.

19 Age, 30.

20 Age, 32, C. Brockelmann, Mahmud al-Kağhan über die Sprachen und die Stämme der Türken in 11. Jahrb. *KCS I*, 1921, 39.

21 W. Radloff. S. L. Malocov, *Suvarnaprabhāsa (Sutra Zolotogo Bleska)*, I-II. Sanktpeterbur, 1913. XX.

Yusuf'un, eserini yazmış olduğu yeni yazı dili bu suretle ortaya çıkmıştır. Şair, bu dile kendisi Karahanlı hükümdarı "Bugra Han dili" demiş, Kaşgarlı Mahmud ise, onun seçkin, zarif bir yazı üslûbuna işaret ederek "Hakan dili" olarak adlandırmıştır.²² Bu dil büyük bir ün kazanmıştır: Ahmed Yügneki'nin '*Atabatu'l-Hakâyik* adlı eseri, Yesevi hikmetleri, Rabguzi'nin *Kıssası'l-Enbiya'sı*, *Ashâbu'l-Kahf* adlı eser ve başkaları bu dilde yazılmışlardır. *Bakıran kitâbı*, *Âhir zamân kitâbı* *Hadrati Mayam kitâbı*, *zamân kitâbı*, *Hadrati Maryam kitâbı*, *Kisek baş kitâbı* ve Türklerin Tatar ve Başkurtlarca bilinen daha pek çok eserleri de bu dilde yazılmıştır.²³ C. Brocmeylahh çok güzel izahına göre, bu yazılı anıtların hepsi "bazı eserlerde yazarların şivesiyle karışan yazı dilini (eine Schriftsprache) yansıtmaktadır."²⁴

Karahanlılar devrinin yazı dili, kuşkusuz Ali Şir Nevai tarafından biliniyordu. Fakat, 15. yüzyıla doğru bu arkaik dil, Nevai'nin çağdaşlarınca az bilinen bir dil durumuna düşmüştür. Dâhi şair, Karahanlı geleneğinde etkisini taşıyan, halkın anlayabileceği yeni bir yazı dili oluşturmuştur. Bunun için de bu yazı dili Türkçe konuşanlar dünyasında çok geniş bir alana yayılmıştır. Nevai tarafından oluşturulan bu yazı dili doğuda çok uzaklara, Doğu Türkistan'ın her bucağına²⁵ kadar ulaşmış, batıda ise erken dönem Anadolu şairleri ondan etkilenmişlerdir.

Buraya kadar söylenenlere dayanarak aşağıdaki sonuçlar özetlenebilir:

1. *Kutadgu Bilig* manzumesinin dili, yüksek üslûpta yazılmış bir yazı dili örneği sergilemektedir. Zamanında çok yaygın olan bu yazı dili, iz bırakmadan yok olmuş olan (Karahanlı) halk dilinden oldukça uzaklaşmış ve farklılaşmıştır. Bu anıt, Orta Asya'da Türkçe konuşan sadece bir değil, pek çok halkın eseridir, onların ortak varlığıdır, ortak kültürel zenginliğidir.

2. Eski dönemlerin Türk yazı dilleri, yapay olarak oluşturulmuş dillerdir. Onlar, çok az ölçülerde canlı dillere dayanmaktadır ve bunun için çağdaş Türk edebî ve konuşma dillerinin tarihlerini araştırırken, bunları daha çok tipolojik malzeme olarak ve çok dikkatli kullanmak gerekmektedir.

22 C. Brockelmann, 'Mahmud al-Kaşghari. 38

23 E. N. Nadır. O srednevekov'n literaturn'n traditsiyah i smeflann'n pis'menn'n tyurkskih yaz'kah *Sovetskaya tyurkologiya*, 1970/1, 89-91.

24 C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens* Leiden, 1954, I

25 S. E. Malov. Mir Alişer Navoi v istorii tyurkskih literatur i yaz'kov Sredney i Tsentral'noy Azii. *çvestiya OLY*, 6/6, 1952